

X-XV ASRLAR FORS-TOJIK TILSHUNOSLIGIDA LUG‘ATLARGA BO‘LGAN EHTIYOJ

Avriddinov Jobir Musulmon o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada IX – XVI asrlar fors-tojik tilshunosligida lug‘atchilik sohasining o‘rganilishi masalasi yoritilgan. Shuningdek, fors-tojik leksikografiyasining nodir namunlari hisoblangan ayrim lug‘atlar tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: Lug‘at, lug‘atchilik, leksikografiya, leksikologiya, dari, pahlaviy, so‘g‘d tillari.

Tojikcha-forscha lug‘atning paydo bo‘lishi va rivojlanishi IX-X asrlarda tojik tili va adabiyotining rivojlanishi bilan bog‘liq. Dari tili shoir va yozuvchilari turli o‘lkalarda yashab ijod qilganliklari uchun ularning asarlarida tushuntirishga muhtoj so‘z, ibora va joy nomlarini uchratish mumkin. Shuning uchun ularning asarlarida tojik tilining boshqa shevalari uchun tushunarsiz bo‘lgan sheva, mahalliy so‘z va iboralar ham qo‘llanilgan.

Pahlaviy va so‘g‘d tillariga oid tushunish qiyin bo‘lgan arxaik so‘zlarni tushuntirish uchun uslub, turli joy nomlari, o‘simlik, qushlarning nomlari, shuningdek, bir xil ma‘noli, ma‘no farqi kiritilishi kerak bo‘lgan kerakli so‘zlarni topish uchun ma‘lum bir tartibda kompilyatsiya zaruriyati va ehtiyoji lug‘atni maydonga olib keldi. Lug‘atshunos olim A.Vohidovning ta‘kidlashicha, “X-XVI asrlarda yozilgan leksikografik asarlarning bizgacha yetib kelgan soni u qadar ko‘p emas. Masalan, XI-IX asrlarda tojik tilshunosligida tojikcha lug‘atlarning mavjudligi kuzatilmagan va bu ikki asr davomida birona lug‘atning mavjudligi noma‘lumligicha qolmoqda. Bu asrlarda ham lug‘atlar yozilgan bo‘lishi mumkin, ammo ular hozirgacha topilmagan”¹.

Shuning uchun X-XI asrlarda tuzilgan lug‘atlar hajmi jihatidan unchalik katta emas va izohli so‘zlar soni ham ko‘p emas. Bu lug‘atning qiymati, avvalo, X-XI asrlar tojik tilida so‘zlashuvchi shoirlar ijodida uchraydigan nodir va tushunilishi qiyin so‘zlarning izohlanganligidadir. “Fors lug‘ati” yozilgunga qadar, – deydi I. Baevskiy, – kamida to‘rtta tojik-fors lug‘ati tuzilgan. Ular orasida eng qadimiysi “So‘g‘diy Abu Hafsiy lug‘ati” yoki “So‘g‘diy Abu Hafsiy risolasi”dir.

Ushbu lug‘at IX asr oxiri – X asr boshlarida tartibga solindi. Lug‘atning muallifi so‘g‘dlik (Samarqand) Abuhafsiy haqida ma‘lumotlar kam. U o‘z davrida musiqashunos olim, cholg‘u asboblari nazariyotchisi bo‘lgan, shahar cholg‘u asbobini

¹Воҳидов А. Фарҳангнигории тоҷику форс. – Самарқанд: Нашри ДДС, 2006, саҳ.6.

ham o‘zi yaratgan. Abuhafs “Ravnaq-ul Majolis” va “Jahangir-ul Majolis” nomli ikkita musiqiy risola muallifi bo‘lib, ularning nodir qo‘lyozmalari bizning davrimizga yetib kelmagan. X-XI asrlarda yana bir buyuk alloma Muhammad az-Zamaxshariy tarixdagi birinchi ko‘p tili lug‘atini bilgan olim sifatida e‘tirof etilgan. Forscha-arabcha- turkiy lug‘atlarning asoschisi bo‘lgan.

Abu Hafs So‘g‘diyning qo‘lyozmasi bizning davrimizgacha yetib kelgani yo‘q, lekin bu lug‘atdan XII asrgacha o‘rta asr adiblari foydalangan. Ayrim risolalarda (XIII asrdan boshlab, masalan, Shamsi Qays poetikasida) Abu Hafsning musiqashunos olim hamda lug‘at muallifi ekanligi qayd etilgan. Lug‘atshunoslar K.Zalemon, P.Xornlar so‘g‘dlik Abu Hafs lug‘ati 815-816- yillargacha yozilgan deya taxmin qiladilar.

XIII asrning mashhur lug‘atlaridan biri – “Sururiy lug‘ati” o‘z lug‘atining XI manbalari qatorida Abuhafsiy So‘g‘diy lug‘ati (Abuhafsiy So‘g‘diy tezisi nomi bilan) quyidagi so‘zlarni izohlaydi: ahsh — qadr; jozibali - ishsizlik, keraksiz; g‘azab - axlat; somon derand - dahr, vaqt; zamorug - qo‘ziqorin.

“Jahongiriy lug‘ati”da (1608-yilda yozilgan) 44 manba ichida Abu Hafs So‘g‘diyning lug‘ati birinchi bo‘lib (“Abu Hafs So‘g‘diy lug‘ati” nomi bilan) tilga olinadi, lekin lug‘at maqolasida tilga olinmaydi. “Rashidiy lug‘ati” (1654-yilda yozilgan) Abu Hafs So‘g‘diy lug‘atini to‘rtta lug‘at maqolasida sanab o‘tadi: Istim – yeng; to‘rtta - muftiy, qozi; daphnuk - qopqoq; adyol to‘rtinchi so‘z sururiyning “Majma-ul-furs”i bilan bir xil.

Ushbu lug‘at boyliklarining topilishida eronshunos olim Said Nafisiyning xizmati katta. V. A. Kapranov o‘zining monografiyasida (“Farhangi Sururi”da keltirilgan Said Nafisiyning kashfiyotini (“Lug‘ati furs”i Asadi Tusiy”) to‘liq keltiradi, u quyidagilardan iborat:

1. Tasvir - qiymat; Sururiy yozadi: «So‘g‘diy Abu Hafs risolasida u shunday xulosaga keldi va Unsuriyning ushbu bayti ustida to‘xtaldi:

Siz doimo suratning marvaridiga aylanasiz.

O‘z-o‘zini sevish har doim ham kelavermaydi.

2. Halab – bepusht. Sururiy yozadi: Abu Hafs So‘g‘diy talqinida tuz va fitna ma‘nosini anglatgan. Nosir Hisrav:

Omnia diniy va axloqiy jihatdan menga tuhmat qiladi.

Mening inoyatim boshimga barcha bu jozibalarni olib keldi.

3. Hash // hosh - cho‘tka va chang; Sururiy yozadi: So‘g‘diy Abu Hafs xoh odamdan bo‘lsin, xoh hayvondan bo‘lsin, xoh chaynash ma‘nosi sifatida xo‘sh qabul qilib, Rudakiyning shu baytini ishlatgan.

Hamma o‘tirib gapirdi.

U tupurik bilan tog‘ni silkitdi.

4. Dirand – zamon, zamon; Sururiy yozadi: So‘g‘diy Abuhafsiy taviz ma‘nosida “dirand” olib, Rudakiyning ushbu baytiga to‘xtalib, unda:

Ha, boshim, izlanishimda,
Seni quchoqlab o'rab olaman deb.

5. Samoruq - qo'ziqorin; Sururiy bu so'z haqida shunday yozadi: lekin Abu Hafs so'g'diy risolasida u sho'ro tuprog'i ma'nosiga kelgan va Unsuriyning mana shu baytiga to'xtalgan:

Men sizga qayerda g'amxo'rlik qila olaman?
Gullar va lolalar qordan o'smaydi.

Ba'zi noaniqliklarga qaramay, so'g'diy Abu Hafsiy Rudakiy davrida yashab ijod qilgan. U bizning davrimizga yetib kelmagan “Abu Hafsiy So'g'diy lug'ati” asarining muallifidir. U o'z davrining mashhur bastakori (musiqachisi) ham sanaladi. Bizning davrimizga yetib kelgan va bu haqda aniq ma'lumot beruvchi leksikografik asarlardan yana biri XI asrning atoqli Ozarbayjon shoiri Qatronning (vafoti 465/1072-1073) yo'qolgan lug'atidir. Uning to'liq ismi Hakim Qatrani Abubmansur al-Jabaliy Ozariy Tabriziy. Bu madaniyatning nisbatan to'liq tavsifini (taxminan 1046-1064 yillar oralig'ida yozilgan) Muhammad Hindushoh Naxjuvoniyning 1328 yilda Tabrizda yozgan “Sihah-ul-furs” muqaddimasida topish mumkin:

Fors lug'atini tartiblash masalasi bilan shug'ullangan va uni kitob holiga keltirgan birinchi shaxs Hakim Qatron Umraviy bo'lib, uning ilmiy faoliyatida 300 dan ortiq lug'atlar qayd etilmagan. Keyinchalik ushbu lug'atlarni tartibga solish vazifasini komil donishmand Abu Mansur Ali ibn Ahmad al-Asadiy at-Tusiy (Alloh rahimahulloh) o'z zimmasiga oldi. Ta'kidlash joizki, Asadiy Tusiy lug'atlarni zamonaviy tarzda tartibga solish orqali lug'atshunoslik ilmiga go'zal namuna taqdim etdi va Hakim Qatron to'plagan ma'lumotlarga qo'shimchalar kiritdi.

Nosir Xusrav o'zining “Sayohatchi” asarida g'alati bir voqeani yozadi:

“O'rta Osiyo safaridan qaytayotganimda (1046 yil avgust) men Tabrezda Qatron degan shoirni ko'rdim, u yaxshi she'r so'zlasada, fors tilini bilmas edi. Shoir oldimga kelib, Munjik devoni va Daqiqiy devonini olib keldi va devondagi murakkab ma'noga ega bo'lgan adabiy parchalardan o'qib berishimni so'radi. Shundan so'ng men shoirni o'zim bilan olib ketdim, devondagi she'rlarga izoh yozib, o'qib berdim”.

Turkiya lug'atshunoslaridan biri, “Lug'ati Halimiy” nomi bilan mashhur bo'lgan forsha-turkcha lug'at muallifi Lutfulloh ibn Yusuf Halimiy o'z asari matnida Qatron nomini bir necha bor tilga oladi. Halimiy fors-turk lug'ati muqaddimasida fors lug'atlarini sanab o'tmagan bo'lsa-da, lug'at moddalarini izohlashda ilg'or lug'atlarni, jumladan, Qatron, Asad Tusiy, Shamsi Fahriy va Hindushohiy Naxjuvoniylar lug'atlarini tilga oladi.

Jamoliddin Husayniyning “Farhangi Jahongiriy” asarida Inju Qatron lug'atini manbalar qatorida (sonlar tartibiga ko'ra o'n birinchi o'rinda) tilga oladi. Bu g'ayrioddiy ma'lumotlardan shunday xulosa qilish mumkinki, tar lug'ati 300 so'zdan iborat bo'lib, lug'at ichki madaniy tuzilishga ega emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLA RO‘YXATI

1. Абдуррашид ибни Абдулғафур ал-Хусайни ал-Мадани ат-Татави. “Фарҳанги Рашиди”. Ба замимаи муарработи Рашиди, ба тасҳеҳи Муҳаммад Аббоси, ж.1-11. – Техрон, 1958.
2. Бадриддин Иброҳим. Фарҳанги «Зуфангўё ва жаҳонпўё» (Словарь говорящий и мир изучающий); факсимиле рукописи, издание текста, введение, список толкуемых слов, приложения С.И.Баевского. – Москва, 1979.
3. Краткий таджикско-русский словарь. Составитель Я.И Калонтаров. – Душанбе: Маориф, 1988.
4. Луғати омонимҳои забони тоҷики. Тартибдиҳанда Ш.Кабиров. – Душанбе, 1992.
5. Луғати руси-тоҷики: Дар зери таҳрири узви вобастаи АФ Тоҷикистон М.Осими. – Москва, 1985.